

החודשים האחרונים

מחנה חלמנו הוסיף לעמוד על תלו גם לאחר חיסולו של גטו לודז'. סגל המחנה שהשתתף במבצע חיסולו של גטו לודז' נשאר במקומו הקודם והוסיף להתמקד בתפקידי הקודמים, גם כששוב לא הובאו לשם עוד משלוחים להמתה. סגן מפקד המחנה ולטר פילר אמנם כתב בעדותו על שלושה משלוחים שהובאו למחנה חלמנו בסוף קיץ 1944. לדבריו, פעמיים באו לשם משאיות שבכל אחת מהן היו שלושים – שלושים וחמש איש. האומללים הללו נרו למוות במחנה היער מייד לאחר בואם. בידי בוטמן ולנץ. פילר אינו מציין מאין הובאו היהודים האלה. הוא כותב על עוד משלוח של שלושים איש שהובאו באותו הזמן מגטו לודז' להשלים את הקומנדו של קברני הכפייה.¹ איננו יודעים מי היו הנידונים החדשים האלה. בזה הסתיימו סופית המשלוחים למחנה ההשמדה בחלמנו.

לדברי פילר, הוחזקו במחנה חלמנו בסתיו 1944 כשמונים עד תשעים אסירים יהודים, שחולקו לשתי קבוצות. בקבוצה הגדולה יותר של קומנדו העבודה היו כשישים-שבעים איש. קצתם הובאו יום-יום למחנה היער ושם הוכרחו לעבוד בהוצאת גוויותיהם של הנרצחים מקברי ההמונים, בהפעלת המשרפות ואחר-כך - בפירוק מתקני השרפה וטשטוש עקבותיהן של פעולות הרצח. האחרים עסקו במיון בגדיהם של הנרצחים. הקבוצה האחרת, הקטנה יותר, היתה מורכבת מבעלי מלאכה – חמישה-עשר חייטים וחמישה סנדלרים. קבוצה זו נקראה קומנדו הבית (האוזקומנדו – Hauskommando).² נתונים זהים מסר בעדותו ברונז איסרל. וכך סיפר האיש:

מספרם של הפועלים היהודים היה כשמונים. מספר זה, אגב, לא היה קבוע. לעתים קרובות רצחו הגרמנים את הפועלים היהודים, ובייחוד הרבו במעשים אלו בוטמן ולנץ. גם אנשי ס"ס אחרים הרגו יהודים... רגליהם של הפועלים היהודים היו כבולות באזיקים. המפקד של קומנדו הבית היה הפלה, ומפקדו של קומנדו היער היה לנץ וסגנו היה רונגה. היהודים שוכנו באסם הארמון בחלמנו. הפועלים למטה והחייטים והסנדלרים למעלה. אלה האחרונים עבדו בשביל הזונדרקומנדו ובשביל אנשי הצמרת הגרמנים, כגון גרייזר, ביבוב ואחרים.³

פילר סיפר שסמוך לאסם שבחצר הארמון נבנה צריף גדול שאורכו שמונים מטרים, רחבו חמישה-עשר מטרים וגובהו שמונה מטרים. לצריף זה היו מעבירים את החפצים, את הבגדים ואת הנעליים של הנרצחים. כאן הוכרחו לעבוד כארבעים אסירים, שנדרשו להסיר את הטלאי הצהוב מן הבגדים, למיין את פריטי הלבוש, את החפצים האחרים ואת הנעליים, לחפש דברי

ערך מוחבאים ולהכין את הבגדים לשימוש חוזר. על עבודתם השגיו, כאמור, אנשי ס"ס, בעיקר ריכטר ובורמייסטר.⁴

אחד מעובדי הכפייה שהועסקו במיין חפציהם של הנרצחים היה שמעון סרברניק, אחד משלושת הניצולים ממחנה חלמנו. סרברניק העיד במשפט אייכמן, ובין היתר סיפר על מאורע שקרה לו בזמן עבודתו במיין חפצי הנרצחים. וכך העיד סרברניק: "באחד המיונים שמינתי - אני מיינתי תיקים שהיו שם תעודות, זהב וכסף - אז מיינתי תיק אחד, ושם מצאתי את התמונות של אמי".⁵

כמה שבועות לאחר שהופסקו השילוחים עדיין הוסיפו עובדי הכפייה, שמיינו את חפציהם של הנרצחים, לעבוד במחנה חלמנו. הם מיינו חפצים מתוך המלאי שנשאר במחנה. אחדים, ובהם שמעון סרברניק, צורפו אחר-כך לקומנדו הבית, אבל רובם נרצחו עם גמר עבודות המיין.

חמור לאין ערוך היה מצבם של אותם אסירים שהובאו יום-יום למחנה היער לעבוד בפתיחתם של קברי ההמונים ובשרפת גוויתיהם של הנרצחים. הללו היו מטרה להתעללויות מתמידות של אנשי ס"ס שהתרגלו לתת פורקן לאכזריותם. לא רק אנשי הס"ס הכו את האסירים ועינו אותם, אלא גם אנשי הז'נדרמריה (שוצפוליציי). כפי שהעיד איש סגל המחנה ברונו איסרל, לעתים קרובות נורו אסירים אלו למוות במקום עבודתם, ובייחוד הרבו לירות באסירים בוטמן ולנץ.⁶

למרות רגליהם הכבולות באזיקים, ניסו האסירים לא אחת להימלט, אבל כל ניסיונות הבריחה שלהם הסתיימו בכישלון מר. ברונו איסרל סיפר על ניסיון בריחה של אסיר ששמו פינקלשטיין. הניסיון נכשל והאיש נורה למוות בידי הז'נדרם שליווקה (Sliwke).⁷

שלטונות פולין, שחקרו לאחר המלחמה את המאורעות במחנה חלמנו, הצליחו לגלות את נסיבות תפיסתו של האסיר פינקלשטיין. הוא הצליח להמלט מן המחנה ואף לחצות את הנחל נר, אבל לרוע המזל הבחינה בו תושבת המקום מריה טוורדובסקה (Maria Twardowska) ופתחה בצעקות: "יהודי בורח!" שלושה תושבים אחרים (אדם לודוויצקי - Adam Ludwicki, רומן טומשווסקי - Roman Tomaszewski והנריק בנשווסקי - Henryk Banaszewski) רדפו אחרי הנמלט, תפסוהו והסגירוהו לידי הגרמנים, אנשי סגל המחנה.⁸

גם על נסיבות תפיסתו של אסיר אחר, גולדברג שמו, יש בידינו פרטים. גם הוא הצליח להימלט מן המחנה והגיע אל שפת הנחל נר. תושב המקום, שהבחין בשרשרת שגולדברג עדיין לא הצליח להסירה מרגליו, הצליח להערים עליו. הוא הבטיח לעזור לו לחצות את הנחל, אבל במקום זאת הסגיר אותו לידי איש סגל המחנה, ארנסט בורמייסטר ששהה באותו הזמן בביתו. האיש נהג לבקר שם את אהובתו, בת משפחת המלשין. בורמייסטר הרג את גולדברג בו במקום.⁹

גם שמעון סרברניק העיד על ניסיון בריחה שלא עלה יפה. האסיר שתכנן את בריחתו ניסה להצטרף לאסירים שיצאו בערב להוציא את פחי האשפה. וכך סיפר סרברניק:

היינו יוצאים לשפוך את פחי האשפה. הוא ביקש לצאת ונתנו לו לצאת. כאשר הלכנו לשפוך את האשפה - לא הקפידו על זה - יצאו שישה אנשים עם וכמייסטר. הוא ברח ולא הרגישו בו. הוא ברח וירד למטה. היתה לו שרשרת. הוא יכול היה להוריד את השרשרת מרגל אחת וקשר על הרגל השנייה. מהרגל השנייה לא יכול היה להוריד אותה. הוא ביקש לעבור את המים, את הנר, ששם היו צריכים לעבור בסירה. הגוי שהיה צריך להעביר אותנו בסירה ראה שהורידו שרשרת מהרגל שלו. הוא יצא מייד, עזב אותנו עם הסירה וירד חזרה ליבשה ורץ פנימה. בבית אצלו היה גרמני אחד. אז הוא אמר לו: "הנה יהודי, יהודי בורח." הגרמני יצא והרג אותו. אנחנו לא ידענו על כך. בערב בא השטורמפירר אלואיס הפלה ואמר לנו: "לצאת, להסתדר, להיפקד, לספור." ספרנו - היה חסר אחד. "ארבעה אנשים החוצה!", יצאנו ארבעה אנשים, הלכו למטה, למקום שההרוג הזה היה, והביאו את הגווייה למחנה שלנו למעלה. הוא אמר: "אתם רואים הוא ברח."

למחרת בבוקר בשש בא ולטר, מוציא אותי מהמחנה, לוקח אותי למחנה של הגסטפו ואומר לי לרחוץ את הרצפות. בתשע הגיע האופטשטורמפירר הנס בוטמן ואמר: "חמישה-עשר איש החוצה." יצאו חמישה-עשר איש, הוציא את האקדח, טען אותו שלוש פעמים והרג אותם. אחר-כך הוא אמר לנו: "אתם יודעים למה זה?" אמרנו: "לא." אמר: "בגלל זה שהוא ברח. אם עוד פעם מישהו יברח - אני אשכיב את כולכם."¹⁰

סרברניק סיפר גם על התעללויות של בוטמן באסירים והריגתם. והנה עוד קטע מעדותו:

בשבתות הוא היה בא מתי שמתחשק היה לו קצת לצחוק. הוא בא, הוציא ארבעה אנשים - אני הייתי תמיד החמישי - ואמר לנו: "אתם רואים את האצבע הזאת?" (מראה על הבוהן) ענינו: "כן," שאל: "מה זה?" "אצבע." אמר לנו: "לא. זה לא אצבע. אם אני עושה כך (מורה עם הבוהן כלפי מטה) אתם שוכבים, אם אני עושה כך (מורה עם הבוהן כלפי מעלה) אתם עומדים." והוא עושה כך וכך, בשני הכיוונים, שכבנו וקמנו, שכבנו והתרוממנו עד שלא היתה לנו נשימה. אני הסתכלתי תמיד ואם ראיתי שהוא לא מסתכל, לא התרוממתי. אם ראיתי שהוא לא מסתכל לצד שלי שכבתי. ראיתי שהוא מסתכל, המשכתי להתרומם והיתר גם התרוממו. הוא אמר להם לקום והם לא יכולים היו לקום, לא היתה להם נשימה. הוא אמר להם: "אתם לא יכולים לקום?" הם לא יכלו לקום. הוא שאל אותי: "גם אתה אינך יכול לקום?" עניתי: "כן, אני יכול," כי לא עשיתי את התרגילים האלה. הוא הוציא את האקדח, ניגש אליהם והרג אותם.¹¹

עד חודש אוקטובר נמשכו עבודות טשטוש עקבותיו של הרצח - הוצאת הגוויות מן הקברים ושרפתם, טחינת עצמותיהן של הגוויות, פיזור האפר ויישור השטח. בסוף ספטמבר או בתחילת אוקטובר הרסו הגרמנים את המשרפות. עם סיום עבודות הטשטוש הללו הוחלט לחסל את כל קומנדו העבודה, הן את מי שהוכרחו לעבוד במחנה היער והן את מי שהועסקו במיזם חפציהם של הנרצחים. מאנשים אלו הניחו הגרמנים רק אחדים וצירפו אותם לקומנדו הבית. רוב אסירי קומנדו העבודה, אז עדיין כשישים במספר, נצטוו להסתדר, ונאמר להם שמעבירים אותם למחנה אחר במקום הנקרא מילנטל (Muehlental). האסירים הוכנסו למשאיות, הועברו לשטח של מחנה היער ושם נורו למוות.¹²

לאחר שנרצחו רוב אסירי קומנדו העבודה נשארו במחנה חלמנו ארבעים ושבעה אסירים בסך-הכל. אסירים אלו הועברו לחלמנו בפרקי זמן שונים היישר מגטו לודז'. אחדים מהם נחטפו בגטו לודז' עוד בחודש מאי 1944 ונשלחו למחנה חלמנו בזמן הכנתו של המחנה לפעולה מחודשת. אחרים נמנו עם המגורשים מגטו לודז' בזמן השילוחים בחודשים יוני ויולי אותה שנה. הם הופרדו ממשפחותיהם כבר במחנה, כשאנשי הסגל בחרו בהם לעובדי כפייה. אחדים אף הועברו למחנה חלמנו לאחר חיסולו של גטו לודז'. הם נחטפו מתוך האסירים שנשארו במחנה שהוקם בשטחו של גטו לודז' המחוסל. רובם היו בעלי מלאכה - חייטים וסנדלרים. הגרמנים הוסיפו להחזיק במחנה גם כמה אסירים שהועסקו בעבודות בחצר.

מספרם של הגרמנים בסגל המחנה, שהיה עכשיו כפול ממספרם של האסירים, לא השתנה. המחנה אמנם סיים את תפקידו בתור אתר של רצח המונים, אבל לא נתקבלה החלטה לפרוק או לשנות את ייעודו. בינתיים הועסקו החייטים בתפירת חליפות בעבור הקצינים מסגל המחנה ואנשי השררה הגרמנים בחבל ורטגאו. בתפקיד דומה הועסקו הסנדלרים.

לאסירים שהוסיפו לשהות במחנה חלמנו לא היה צל של ספק שהגרמנים ירצחו אותם. הרי הם חזו בתהליך השמדת ההמונים בחלמנו והיו עדים לפשעים הנוראים שהתחוללו בו. הם חיו במשטר נורא של טרור ולא חדלו להיות טרף להתעללויותיהם של השומרים הגרמנים. מאחר שכל ניסיונות בריחה נכשלו, חיפשו אפוא האסירים דרכים להבריה החוצה מידע על הנעשה במחנה, וכך הגו את הרעיון להטמין מסמכים כתובים במקומות שבהם אולי יתגלו ביום מן הימים. לעולם לא נדע כמה ניסיונות נואשים שכאלה עשו אסירי המחנה חלמנו. ניסיון שהצליח גם בתנאים החמורים האלה היה עריכתו של מסמך מפורט, יוצא דופן, כמין צוואה של אחרוני האסירים בחלמנו.

המסמך נכתב בלשון הפולנית והוא נושא את התאריך 9 בינואר 1945. זהו מסמך מפורט שחיברו אותו שלושה-עשר מן האסירים האחרונים במחנה. איננו יודעים דבר על הנסיבות שבהן נתחבר מסמך זה במשטר האימים ששרר במחנה. לא ידוע כיצד מצאו הכותבים פיסות

נייר, עיפרון, ומקום ופנאי לכתוב בחפזה את הודעותיהם. כמו כן איננו יודעים איפה הוטמן המסמך והוסתר מעיני הגרמנים. לאחר כניסתו של הצבא האדום לאזור, מצא את המסמך איש מאנשי המקום שזהותו אינה ידועה. האיש מסר את המסמך לחיילי הצבא האדום, וכך הוא התגלגל לידיהם של קציני מפקדת החזית הביילורוסית הראשונה. שם תורגם המסמך ללשון הרוסית בידי קצין יהודי, סגן אייזנמן, שטרח בחכמתו לשלוח עותק אל הוועד האנטי פשיסטי היהודי במוסקווה ובכך הציל את המידע שנמסר בצוואתם של אחרוני האסירים במחנה חלמנו.¹³

צדקו אחרוני האסירים בחלמנו כששיערו במידה רבה של ודאות שאנשי סגל המחנה מתכוונים לרצוח את כולם כדי שלא להניח בחיים ולו עד אחד לפשעיהם. ואמנם בליל 17 ל-18 בינואר 1945 החליטו הגרמנים, עקב הידיעות על התקדמותו המהירה של הצבא האדום, לפנות את המחנה, אבל לא קודם שירצחו את כל האסירים.¹⁴ כוונתם היתה להוציאם בקבוצות של חמישה-חמישה ולהרגם. האסירים הראו התנגדות והצליחו להרוג את קצין הס"ס לנץ וז'נדרם ששמו הסה (Haase).¹⁵

בדרך נס ניצלו מן הטבח שני אסירים: מרדכי ז'ורבסקי ושמעון סרברניק. המאורעות של אותו הלילה מתוארים בכמה מסמכים, הנבדלים במקצת אלה מאלה בפרטים, אבל כולם מאשרים את עיקר ההתרחשויות. על אירועי אותו הלילה סיפר ולטר פילר, סגן מפקד המחנה את הדברים האלה:

לילה אחד העירו את כל אנשי סגל המחנה בפקודתו של בוטמן, וציוו עליהם להסתדר. נערך מסדר ונאמר לכולם שהצבא הרוסי כבר כבש את ליצמנשטט ויש לפרק מייד את המחנה. במחנה עדיין היו כלואים עשרים בעלי מלאכה ועוד עשרים – עשרים וחמישה עובדי כפייה בתא התחתון ... כבר מזמן היו תכניות לפרק את המחנה, אבל בוטמן טרם קיבל פקודה לעשות זאת ולכן החליט הוא עצמו על פירוקו של המחנה. הרי הצבא האדום התקדם במהירות ובוטמן לא רצה שתתרחש תקלה בעת הפירוק. על סגל המחנה היה להוציא להורג את עובדי הכפייה הנותרים ולשרוף את גוויותיהם ביער עוד בשעות הבוקר... תחילה פתחו את התא התחתון כדי להוציא להורג את עשרים – עשרים וחמישה היהודים הנמצאים שם. לנץ הוציא אותם בקבוצות של חמישה איש והוא, בוטמן ואני ירינו בהם. כשהוצאנו את הקבוצה השלישית ברח יהודי אחד, שהיה טבח והיה מוכר לי בשמו הפרטי, מקס. למרות המרדף המייד שפתח בו בוטמן עם עוד איש ס"ס אחד וארבעה שוטרים, הצליח מקס להימלט. ניגשתי לטלפון כדי להודיע לתחנות המשטרה המקומיות על הבריחה, אבל לשווא – האיש לא נתפס. כשיצא בוטמן עם החמישה לרדוף אחר הנמלט, הוא ציווה עלי להוציא להורג את כל עובדי הכפייה הנותרים. לנץ הוציא את חמשת היהודים הנותרים בתא התחתון ואני והוא ירינו בהם. נשאר עוד עשרים בעלי מלאכה הכלואים בתא העליון. לנץ הלך שם עם

עוד שוטר אחד, בלי לקבל פקודה ממני. הם התכוונו להוציא עוד קבוצה של חמישה יהודים ולירות בהם, כפי שנעשה עם העובדים בתא התחנות. ברגע שהוא פתח את הדלת הנעולה, התקיפו אותו ארבעה יהודים ומשכו אותו פנימה לתוך התא. הם הוציאו ממנו את אקדחו ופתחו באש על שני השוטרים שעמדו על המשמר ליד הדלת התחתונה. בינתיים חזר בוטמן לאחר המרדף הכושל. לאחר הקריאות החוזרות ונשנות של בוטמן, של הפלה ושלי ליהודים שישחררו את לנץ והחמישה יעזבו את התא העליון, נפתחה שנית אש מאקדחו של לנץ. אחד היהודים קרא שלנץ תלה את עצמו. הדבר היה בלתי אפשרי וגם לא היה אפשר לבדוק מה קורה בתא, כי בעלי המלאכה הציתו את הגג. האש התפשטה, משום שבעליית הגג היו עצי הסקה. בסופו הדבר הצליח הפלה לפתוח את הדלת. חשבנו שבעלי המלאכה בעצמם יעזבו את התא. יצאו שני חייטים בלבד והם התמוטטו בגלל העשן. לא היה אפשר לכבות את האש ולכן ציווה בוטמן לשרוף את כל האסם אף-על-פי שלנץ היה בפנים. בוודאי בגלל השרפה לא ייתכן שעדיין היה בחיים. גם היהודים שנורו בחצר הועברו לתוך האסם הבוער.¹⁶

תושבת הכפר חלמנו העידה על מה שהיה ידוע לה על-אודות המאורעות באותו ליל 18 בינואר 1945, וכך סיפרה האשה:

כשהתקרב הצבא הסובייטי, הרגו הגרמנים את הקבוצות האחרונות של היהודים הכלואים באסם. אלו היו חייטים ויהודים שהועסקו בעבודות עזר. אחד מהם, מרדכי או מקס ז'ורבסקי, נמלט. כאשר התחילו לירות ביהודים (ירו בהם בקבוצות של חמישה איש, שציוו עליהם לשכב על האדמה), אז היהודים שעדיין היו באסם פרצו את הדלת המובילה מן הקומה העליונה למטה. כדי להמשיך להוציא את היהודים נכנס לשם לנץ עם עוד איש ס"ס אחד. היהודים הרגו את שניהם. אנשי ס"ס פתחו באש של תת-מקלע אל תוך האסם ואחר-כך הציתו אותו. כך נספו אחרוני היהודים בחלמנו. ניצל עוד אחד, הוא שמעון סרברניק. הוא לא נהרג בעת שירו בו, אלא היה פצוע בראשו והצליח להימלט.¹⁷

מרדכי ז'ורבסקי תיאר את נסיבות הצלתו (בחקירה לפני השופט הפולני בדנז' ב-31 ביולי 1945), וכך אמר:

ב-17 בינואר 1945 בלילה נכנס לנץ לאסם וקרא לחמישה אנשים לצאת. לאחר כמה רגעים שמענו חמש יריות. ידענו שאנחנו אבודים והם יירו בנו בחמישיות. נקשתי על קרש בתקרה כדי להזעיק את החייטים והסנדלרים שהיו בקומה העליונה. החלטתי להציל את עצמי. עמדתי על-יד הדלת עם סכין ביד מכוסה בשמיכה. כשהוציאו את החמישייה הרביעית ורצו לסגור את הדלת קפצתי בכל כובד גופי על הדלת וכך הפלתי כנראה את לנץ ברגע שהוא

התכוון לסגור אותה. רצתי בכל כוחי ובדרך הכיתי בסכין. הייתי כמו מטורף. נודע לי אחר-כך, כי לז'נדרם אחד חתכתי את האף ולאחר - את האוזן. הם ירו עלי וכדור אחד פגע בי בשריר של הרגל הימנית. ז'נדרם אחד נתן לי מכה ברגל בקצה רובהו, אבל המשכתי לברוח. עברתי את הגדר ואז סרטתי את היד הימנית עד לעצם. המשכתי לברוח בכיוון היער. הם ארגנו מרדף אחרי. נשכבתי בתעלה ושמעתי איך הז'נדרם רובינך [Ruwinach] ועוד ז'נדרם אחד רוכבים על אופניים ומזהירים את התושבים בבתים הסמוכים על בריחתי. הצלחתי, בלי שהרגישו בי, להגיע לכפר אומיין [Umien], ושם הסתתרתי בגורן אחת. שכבתי שם כל הלילה וכל היום. בעת בריחתי ראיתי שהאסם שבו היינו בווער. שמעתי גם יריות. ברצוני עוד להגדיש שעוד באסם, לפני בריחתי, זרקתי את האזיקים שבהם היו כבולות רגלי. היו לי מספרים גדולים של חייטים שהסתרתי, ובאמצעותם חתכתי את החוט שחיבר את חוליות האזיקים. עוד לילה אחד לנתי באורווה אצל פשיבילסקה [Przybylska].¹⁸

על נסיבות הצלתו סיפר הניצול האחר, שמעון סרברניק, את הדברים האלה:

בימים האחרונים הייתי בין הנדונים למוות בקבוצה הראשונה בת חמישה אנשים. שכבתי כשפני כבושים בקרקע וחיכיתי לתורי. נבהלתי מרעש היריות ורעדתי בכל גופי והדבר גרם לכך, שהכדור לא פגע בגולגולתי, אלא עבר דרך הצוואר והחך העליון ויצא על-יד האף... הקרבנות, שנידונו למוות, התנפלו מתוך ייאוש על הרוצחים. השתמשתי במבוכה שקמה לרגל ההתקוממות ובמאמץ עליון קמתי וברחתי לבקעה. חזרתי להכרתי רק בחצרו של מישצ'ק [Miszczak], שדאג וטיפל בי ועל-ידי מתן עזרה רפואית הציל אותי ממוות בטוח.¹⁹

פרטים נוספים על אירועי אותו הלילה מסר שמעון סרברניק במשפט אייכמן. והנה קטעים מעדותו:

זה היה בינואר 1945. פתחו את הדלת. לנץ אמר: "חמישה אנשים החוצה." אני תמיד הייתי רץ. הייתי הכי צעיר, אז רצתי. לא לבשתי מכנסיים. הלכתי רק בתחתונים וגופייה. יצאתי החוצה עם עוד בחור אחד מצ'כיה, הוא היה רופא. מייד הוא קיבל זעזוע, התחיל לשיר ולרקוד. אז לנץ שאל את הנס בוטמן: "איפה להשכיב אותם?" בוטמן אמר: "קצת הלאה." אז הוא אמר לנו שנשכב. שכבתי. שכבנו חמישה ראשונים. שכבנו כך עם הגב למעלה, שמעתי את הירייה הראשונה, אז התחלתי להסתובב עם הראש. השנייה. פתאום בשלישית קיבלתי כדור... שכבתי. כל פעם הוא [לנץ] עבר. הוא הלך עם אוזן למטה ושמע אם מישהו עוד מתנועע. היו כאלה שעשו כל מיני תנועות, אז הוא הוציא את האקדח וירה בהם בשנית. אחרי כמה רגעים חזרה אלי ההכרה, כשראיתי שהוא בא, הפסקתי לנשום, לא נשמתי. שכבתי.

יצאה החמישייה השנייה, ירו בהם, השלישית - ירו בהם. אצלנו עמד חייל אחד ששמר על המתים, אם מישהו עוד היה חי או רוצה לברוח - אז הוא ירה בו. אז אני ברחתי. ברחתי ונכנסתי לאורווה של איזה גוי שם. ישבתי שם עד השחרור. כשבאו הרוסים, אז ישבתי והסתכלתי דרך חור של האורווה החוצה. אינני יודע אם זה היה חלום או מציאות. אז נכנס מישהו, פתח את הדלת, אני לא הספקתי להסתכל. הוא פתח את הדלת. היה לו שפם גדול, והוא אמר לי: "אתה יכול לצאת, הרוסים כבר הגיעו." אז יצאתי ובא הקומנדנט של הרוסים והביא רופא.²⁰

פילר סיפר שבשעות הבוקר (18 בינואר 1945), לאחר שנרצחו האסירים האחרונים, הוא קיבל פקודה מבוטמן לשרוף את כל המסמכים בלשכת המחנה. אחר-כך ארזו את החפצים האישיים וכל אנשי סגל המחנה (קומנדו בוטמן) נסוגו דרך קולו וקונין לפוזנן.²¹ גם הגרמנים תושבי חלמנו והאזור נסו בבהלה. את המנוסה הזאת תיאר הגרמני הרברט רומר, וכך אמר האיש:

רק ב-18 בינואר 1945 עזב הקומנדו של קולמהוף לאחר ששלח אש בארמון ובבניינים הסמוכים. למחרת היום ארגנתי יחד עם האוכלוסייה ממוצא גרמני טרקטור מוועד הכפר קולמהוף וברחנו בכיוון קונין. בדרך הופצץ הטרקטור וכל אחד ניסה להגיע לשטח הרייך בכוחות עצמו.²²

גרמני אחר, תושב הכפר חלמנו, ארהרד מיכלזון (Erhard Michelsohn), סיפר על פגישתו עם מפקד המחנה הנס בוטמן לפני מנוסתם, את הדברים האלה:

כשהיה הצבא הרוסי כבר בינואר 1945 בליצמנשטט, נמלטתי בטרקטור מקולמהוף. זמן קצר לפני כן פגש אותי בוטמן ברחוב בקולמהוף ואמר לי: "אתה יכול לנסוע בשקט לאשתך, אבל מה שצפוי לי - אינני מאחל לאיש."²³

גם פילר תיאר את הבהלה בדרך נסיגתו ונסיגת חבריו. אנשי סגל המחנה ניסו להתקשר עם ברדפיש, ראש הגסטפו בלודז', כדי לקבל הוראות בקשר להמשך דרכם, אבל הדבר לא עלה בידם. בסופו של דבר הצליחו הללו לקשור קשר עם בריגדפירר דמצוג, וקיבלו ממנו פקודה להתייצב במטה הגסטפו בפוזנן. במקום הזה פורק קומנדו בוטמן. בוטמן עצמו היה צריך להמשיך לדויטשקרונה (Deutschkrone) ששם היה עליו לקבל תפקיד של קצין קשר למטהו של הימלר. הוא לקח עמו שניים מידידיו הקרובים ביותר, בירסטינגר ובורמייסטר. יתר אנשי הסגל של מחנה ההשמדה חלמנו צורפו ליחידות שונות שלחמו. פילר עצמו צורף לאוגדת חיל

הרגלים שהמשיכה את לחימתה באזור המבצר בפוזנן. ב-23 בפברואר נפל פילר בשבי בידי חיילי הצבא האדום.²⁴

יחד עם פילר נפל בשבי הסובייטים גם הרמן גילוב, אחד הנהגים של מכוניות-הגז. בהיותם בשבי נחקרו שניהם ומסרו דוחות מפורטים על מעשיהם. דוחות אלו הועברו ביוני 1945 לוועדה הממלכתית הסובייטית המיוחדת לחקר פשעיו של הכובש הגרמני.²⁵

היות שהיה מדובר כאן על פשעים שבוצעו בפולין, הסגירו השלטונות הסובייטיים את שני אנשי סגל מחנה ההשמדה בחלמנו לשלטונות פולין כדי שיעמדו שם לשיפוט.

ב-23 בפברואר 1945, היום שבו נפלו פילר וגילוב בשבי, נכנעו כל הכוחות הגרמניים המכותרים במבצר של פוזנן, עיר מושבו של גרייזר מושל ורטגאו. היחידה המנהלית, ורטגאו, שהקימו שלטונות הכיבוש הגרמניים, נמחקה כלא היתה. השלטונות הפולניים נכנסו לשטח בחסותו של הצבא האדום המנצח. יחד עם הצבא הגרמני המוכה והנסוג ברחו בבהלה אנשי מוסדותיו של שלטון הדיכוי הנאצי על רבבות הפקידים, אנשי הס"ס והמשטרות למיניהן, חברי המפלגה ותומכי הנאצים ובהם אלפים רבים ממי שעסקו במישרין או בעקיפין בהרג המונים ובשוד בקנה מידה עצום ונתנו יד לחיסולן של כל הקהילות היהודיות בוורטגאו. יחד עם אנשי סגל המחנה בחלמנו נמלטו בבהלה אלפי הפושעים רוצחי היהודים, שהקימו והחזיקו גטאות ומחנות לעבודת כפייה, והרעיבו, שדדו וחסלו את האנשים; ושליחו את משלוחי היהודים המיועדים להמתה בחלמנו וחיפשו אחר כל יהודי שנמלט והסתתר.

הגרמנים לא הצליחו לבצע את הרצח המתוכנן של אסירי המחנה שברחוב יקובה, בשטח של גטו לודז', והללו הצליחו להימלט ולהסתתר. יעקב פוזננסקי, שכתב יומן בהיותו בגטו לודז', והוסיף לנהל את יומנו גם במחנה ברחוב יקובה, תיאר שם את הימים האחרונים במחנה ומסר פרטים על הצלתם של האסירים. והנה כמה קטעים מן היומן:

16 בינואר 1945. יום ג'. היום שוב התארגנות מחודשת. בגלל מחסור בקרונות איננו יכולים להטעין את נעלי הקש. לכן שלחו אותנו למיין כל מיני סרטים, כפתורים ופריטים קטנים מסוג דומה.

אצל הגרמנים תוהו ובוהו ובהלה. הוראה אחת סותרת את האחרת. לפני הצהריים אזעקה. כמה פצצות נפלו על העיר. כל היום נמסרו ידיעות על התקדמותה של ההתקפה הסובייטית...

17 בינואר 1945. יום ד'. היום בבוקר התקיים מסדר רגיל, אף כי באיחור רב. היו מעט גרמנים, משום שרוב השומרים שלנו נקראו למה שנקרא פולקסשטורם [Volkssturm] (זהו סוג של מילואים). למרות זאת נשלחו כל הקבוצות שלנו לעבודה.

במשך היום היו שתי אזעקות. נציגי "עם האדונים" אינם מצליחים למצוא את מקומם. הם מתהלכים חיוורים ומדוכאים. כל הזמן נוסעים העירה וחוזרים. כנראה אורזים את חפציהם.

בשעה 18:00 בערך בא ראש המחנה ברודר והודיע שלפי הוראתם של השלטונות יתקיים ביום ה מסדר כללי ועל כולם בלי יוצא מן הכלל להתייצב.

מדבריו הבנו שמשהו רע עומד להתרחש. כבר כעבור שעה התחילו האנשים להימלט מן המחנה. גם אנחנו הלכנו בעקבותיהם. חוש התבונה וניסיון החודשים האחרונים לימדו אותנו שמי שמסתתר מנצח...

אנחנו מסתתרים במרתף בבית ברחוב ז'ידובסקה [רחוב היהודים] מס' 10. עומקו של הכוך שלנו הוא שנים-עשר מטר. אנחנו מורידים לשם ספסלים, שולחנות וכלי מיטה. נורה אחת מחוברת לזרם חשמלי מפיצה קצת אור... איננו לבד כאן. אתנו נמצאת קבוצה גדולה למדי, יותר מארבעים איש. כולנו חורקים שיניים מפחד ומקור, אף כי כל אחד לבוש בגדים ולבנים כפולים. אנחנו מיטיבים לדעת, שהגרמנים מכינים לנו טבח לפני נסיגתם מלודז'. בכוך שקט מוחלט. אנחנו ישנים לפי התור. לילה. השעה עשר.

18 בינואר 1945. יום ה. כל היום ישבנו על המזוודה שהבאנו הנה עוד בנובמבר, לפני יציאתנו למחנה.

יש לנו מלאי של מים כשש מאות ליטר. החלטנו שכל אחד מאתנו יקבל שלוש כוסות ליום... העצבים שלנו מתוחים עד אפיסת הכוחות. כל הזמן נדמה לנו שהגרמנים נמצאים בחצר ומחפשים אותנו...

יש לנו מודיעין משלנו: כמה בחורים זריזים. לפנות בוקר הם יצאו לאקובה 16 ועלה בידם להשיג שמונה-עשרה כיכרות לחם.

מן הקירות מטפטפים מים. הגפרור שנדלק כבה מייד, סימן שבכוך שלנו כבר חסר חמצן. כמה זמן נחזיק כאן מעמד!?

כרגע נכנסו הבחורים. הם מבוהלים מאוד. היו שנית במחנה. ראו כיצד נכנסו משאיות לחצר. אלה באו לקחת אותנו... הם שמעו שיחות של הגרמנים. הם מתכוונים להוביל אותנו לבית הקברות היהודי, ששם ציוו עוד לפני שבוע לחפור תשעה קברי המונים - כל אחד למאה איש. בעוד רגע יתחילו החיפושים... אם יגיעו למחבוא שלנו, אשאר בכוך את הרישומים הללו - אולי זה יהיה הסימן האחרון של קיומנו.

19 בינואר 1945. יום ו. היום בשעה אחת-עשרה לפני הצהריים הגיע הרגע הנשגב: אנחנו חופשיים.

20 בינואר 1945. שבת. אתמול (שעה אחת-עשרה בדיוק לפי השעון שלי) מישהו פתח פתאום את המכסה הסוגר את הכוך שלנו ושמענו קריאת שמחה: "אדונים! תחי פולין!" לא האמנו למשמע אוזנינו. הספקנים שבנו צעקו שזו פרובוקציה. בכל זאת קוראים לנו לפי שמותינו. התגברנו על הפחד. מטפסים על הסולם ויוצאים החוצה. יצאנו גברים בלבד, הנשים נותרו במרתף. אור היום סנור אותנו. אחר-כך שמחה רבתית. חיבוקים ונשיקות - גם עם אנשים זרים.

אנחנו רצים לאורך רחוב פרנציסקנסקה. שער הגטו פתוח לרווחה. פתאום שומעים קריאות: "הם נוסעים, נוסעים!" בקצה רחוב סמוגובה [Smugowa] נראה טנק סובייטי. הוא מתקדם לאט, והאוכלוסייה מברכת אותו בהתלהבות. לאחר רגעים אחדים נוסעים אחריו עוד שני כלי רכב צבאיים, יחידת פרשים וקבוצת חיל רגלים. אחר-כך הגיע איזה רכב-לימוסין אישי ונעצר בקרן הרחוב. אני ניגש. הרי שולט אני היטב בלשון הרוסית ויכול לשמש מתורגמן. הגנרל היושב ברכב נושא נאום קצר... הפולנים סובבים אותנו מכל הצדדים ואין סוף לשאלותיהם: כמה אנשים ניצלו, כיצד התקיימו וכו'... את הלילה עדיין בילינו במחנה ברחוב יקובה 16. בארוחת הערב אכלנו את רוב המלאי שלנו מן המרתף. בפעם הראשונה מאז חמש שנים אכלנו לשובע. קרוב לוודאי שמכל אוכלוסיית הגטו ניצלו כשמונה מאות איש... הגרמנים לא הצליחו להוביל לבית הקברות אף יהודי אחד. תשעה קברים נותרו פתוחים.²⁶

לא ידוע איזו יחידה גרמנית התכוונה לבצע את הטבח המתוכנן באסירי מחנה יקובה שבשטח גטו לודז' ונכשלה בביצוע תכניתה. כמובן לא ידוע אם מדובר באותה יחידה שהשתתפה בימים 17-18 בינואר בטבח המונים שנעשה באסירים פולנים שהיו כלואים בבית הסוהר רדגושץ' שבפרבר הצפוני של לודז', בקרבת השטח של הגטו. בית הסוהר הזה נשרף על אסיריו, ונרצחו בו יותר מתשע מאות אסירים פולנים. רק כעשרים וחמישה אסירים הצליחו לשרוד.²⁷

מלבד ניצולי מחנה יקובה ושני הניצולים ממחנה חלמנו שרדו ביום השחרור בכל שטח ורטגאו יהודים מעטים בלבד שהסתתרו אצל פולנים. האחים דוד ויהודה וייסמן הסתתרו אצל הפולני וצלב דרב (Waclaw Drab) בכפר סטז'מקובו (Strzemkowo) שעל-יד אינוברוצלב (Inowroclaw).²⁸

את הילדה נטליה לנדאו, בת החמש-עשרה, הציל האיכר קריך (Krych) מן הכפר זידובו (Zydowo) שעל-יד ליסקוב (Liskow). עזר להצלתה הרופא הפולני, הד"ר אדמונד לוצ'ק (Edmund Luczak).²⁹

היהודייה אווה קרוטובסקה הסתתרה מתחילת ינואר 1942 ועד לשחרור בעיירה שדק אצל הפולנייה מלגוז'טה פודשבוה (Malgorzata Podeszwowa).³⁰

משפחת ישקיייוויץ (Jaskiewicz) הפולנייה הצילה את הקטינה היהודייה ריזל פודלבניק. הם נתנו לה מסתור בביתם בכפר זלוטניקי (Zlotniki) שעל-יד העיירה קוזמינק (Kozminek).³¹ ביותר ממאה יישובים ברחבי חבל ורטגאו לא נשארה בגמר הכיבוש הגרמני ולו נפש יהודייה אחת.

בתום המלחמה שרדו כמה אלפים מתושבי גטו לודז' שגורשו לאושוויץ בזמן חיסולו של הגטו באוגוסט 1944. מספרם המדויק של אותם ניצולים אינו ידוע, וקרוב לוודאי שלא יהיה אפשר

לקבוע אותו בוודאות. על מספר זה יש הערכות שונות, שהנמוכות שבהן נעות בין חמשת אלפים לשבעת אלפים ניצולים.³² לפי ההערכה הגבוה ביותר שרדו כעשרת אלפים יהודים מקרב המגורשים מגטו לודז'.³³ אנשים אלו שרדו לאחר שעברו את כל ייסורי הגהינום של מחנות הריכוז וצעדות המוות.

הם ניצלו תודות למפלתה של גרמניה שמנעה את הנאצים מלהשלים את הרציחות במסגרת תכניתם לחסל את היהודים באמצעות העבודה (Vernichtung durch Arbeit). גם אם נקבל את האומדן הגבוה ביותר של עשרת אלפים ניצולים, פירוש הדבר שרק אחד מכל עשרים איש שהיו כלואים בגטו לודז', ניצל. אלא שמתברר ששיעור זעום זה היה, במציאות הטרגית של שואת יהודי פולין, מן הגבוהים ביותר לעומת שיעור הניצולים בגטאות אחרים בפולין הכבושה.³⁴

מקור: שמואל קרקובסקי, כפר נידח באירופה: חלמנו (קולמהוף) מחנה ההשמדה הנאצי הראשון, תשס"א, יד ושם ירושלים. עמ' 149-168

הערות

- 1 דוח פילר, עמ' 17.
- 2 שם, עמ' 23.
- 3 עדותו של ברונו אישראל הובאה בספרו של בדנז'. ראה Bednarz, pp. 72-73.
- 4 דוח פילר, עמ' 23-24.
- 5 היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן: עדויות, מרכז ההסברה במשרד ראש-הממשלה, ירושלים תשכ"ג, ב, עמ' 1082 (להלן היועץ המשפטי).
- 6 ראה לעיל, הערה 3, עמ' 72.
- 7 שם.
- 8 ארכיון יד ושם, מיקרופילם JM/3513.
- 9 Justiz und NS Verbrechen, p. 351
- 10 היועץ המשפטי, עמ' 1081-1080.
- 11 שם, עמ' 1079.
- 12 דוח פילר, עמ' 31-32. ראה גם Bednarz, pp. 64-65.
- 13 המסמך פורסם בד *ושם קובץ מחקרים*, כא, ירושלים תשנ"א, עמ' 90-101.
- 14 ראה לעיל, הערה 6.
- 15 שם, עמ' 52.
- 16 דוח פילר, עמ' 25-27.
- 17 ארכיון יד ושם, TR-10/887, כרך 203.

Bednarz, p. 65 18

19 ישראל קלויזנר (עורך), *מחנות השמדה בפולין - מפרשת השואה: תעודות על סבלות*

היהודים תחת שלטון הנאצים, ירושלים תש"ז, עמ' 42-43.

20 היועץ המשפטי, עמ' 1081-1082.

21 דוח פילר, עמ' 27.

22 ארכיון יד ושם, TR-10/887, כרך 7A, עמ' 1275.

23 שם, עמ' 1285.

24 לעיל, הערה 21.

25 ארכיון יד ושם, 053/12.

Poznanski, pp. 270-272 26

Czeslaw Luczak, *Od pierwszej do ostatniej godziny drugiej wojny* 27

Antoni *ראה גם* swiatowej, *Dzieje Polski i Polakow*, Poznan 1995, p. 424

Galinski, "Zbrodnicza likwidacja wiezienia w Radogoszczu 17-18. I. 1945",

Biuletyn Okregowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Lodzi, I, Lodz

.1989, pp. 64-70

28 ארכיון יד ושם, 03/2345.

Michal Grynberg, *Ksiega Sprawiedliwych*, Warszawa 1993, pp. 313-314 29

30 שם, עמ' 417.

31 ארכיון יד ושם, M-31/5079.

32 ראה "לודז'", אנציקלופדיה של השואה, עמ'.

33 מיכל אונגר, *הגטו האחרון – החיים בגטו לודז' 1940-1944*, ירושלים 1995, עמ' 192.

34 כך, למשל, בולט מספרם של ניצולי גטו לודז' לעומת מספרם של הניצולים מגטאות

אחרים בפולין, במרשם הניצולים שנעשה בארצות-הברית. ראה National Registry of

Jewish Holocaust Survivors, United States Holocaust Memorial Council,

.Washington, D.C. 1993